

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-277-7-240>

ORIGIN OF CENTRAL ASIAN HISTORY

O'RTA OSIYO TARIXI MANBASHUNOSLIGI

Usmanov A.

*Teacher at the Department
of History of Uzbekistan
Fergana State University
Fergana, Uzbekistan*

Usmonov A.

*O'zbekiston tarixi kafedrası o'qituvchisi
Farg'ona davlat universiteti
Farg'ona, O'zbekiston*

Omonov A.

*Student of the Faculty of History
Fergana State University
Fergana, Uzbekistan*

Omonov A.

*tarix fakulteti talabasi
Farg'ona Davlat Universiteti
Farg'ona, O'zbekiston*

O'rta Osiyo tarixini o'rganishda tabiiyki biz asosan manbashunoslik faniga murojat qilamiz. Aynan manbalarga tayangan holda biz O'rta Osiyo tarixini chuqurroq, kengroq o'rganish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Manbalarni o'rganishda manbaning qaysi davrga oidligi, kim tomonidan yozilgani va qaysi hududlar tarixi haqida ma'lumot berishi muhim jihatlardan hisoblanadi. O'rta Osiyo tarixiga oid muhim manbalardan birini yozgan Bag'dodlik mashhur tarixchi olim Abul-Abbos Ahmad ibn Yahyo al-Balazuriy hisoblanadi. U Otasi va Bobosi singari Abbosiylar saroyida faoliyat olib borgan. U xalifalar Al-Muhtadiy (869–870) va Al-Mutamid (870–892) davrida arab tilida yozilgan "Futuh al-buldan" (Mamlakatlarning fath etilishi) nomli tarixiy asarini yozgan. Asarda arablarning VII–VIII asrlarda turli mamlakatlarga olib borgan fath yurushlari, shuningdek Arab xalifaligining ilk davri tarixi haqida mahsus yozilgan birinchi asardir. Asarda Xurosonning fath etilishi alohida yoritilgan.

Ushbu asarda arablarning Xurosonga dastlabki harbiy xarakterlari xalifa Umar ibn Xattob davrining so'nggi yillarida boshlanishi keltirilgan. Usmon ibn Affon davrida bu harakatlar davom ettirilgan. Milodiy 650 yoki 651-yilda Abdullah ibn Omir ibn Kurayzn Basraga voliy etib tayinladi. Abdullah ibn Omir Xurosonda bir qancha shaharlarni egallashga harakat qildi. Shunday yurushlardan birida Abdullah ibn Omir tomonidan Xarot, Bodg'is va Bushanj hokimlariga xat yuboradi. Xatda aytilishicha: "Allohga itoat qilishni, musulmonlarga yaxshi munosabatda bo'lishni, qo'l ostidagi

yerlariga ishlov berishni amr etadi. U bilan Xarot, uning tekisligi va tog'lari uchun sulhda belgilangan jizyani vaqtida to'lash, uni barcha yerlarga adolat bilan taqsimlash haqida sulh tuzadi. Kim qilishi lozim bo'lgan ishidan bosh tortsa unga omonlik kafolati ham, himoya ham yo'q" deyiladi [1]. Ya'ni bundan ko'rinib turibdiki sulhdan so'ng bu yerlar arablar ixtiyoriga o'tishi, jiziya olib turish hisobiga bu yerlarni himoya etishlari, agar sulh shartlari bajarilmasa ularga rahm-shavqat qilmasliklarini bilishimiz mumkin. Al-Balazuriy "Futuh al-buldan" asrida aytadiki arablar yurushlari davomida yangi yerlarga hujim qilishdan oldin raqiblariga uchta narsani taklif qilishgan. Bulardan birinchisi Islom dinini qabul qilishsa musulmonlar ularga tegishmaydi va o'z davlatlari tarkibiga olishadi, ikkinchisi Islomni qabul qilmagan taqdirda jiziya to'lab turib jangu-jadalsiz tinch yashash, uchinchisi esa yuqoridagi ikki taklifga ko'nishmasa faqat jang qilishgan. Arablarning yurushlardan asosiy maqsadlari Islom dinini boshqa hududlarga yoyish hisoblangan. Ammo tarixiy manbalarda xususan Balazuriy asarida ham ba'zi joylarida bosqinchilar elementlarini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun arablar mahalliy hukmdorlar bilan sulh tuzganlaridan keyin sulhga amal qilishlari xalifalik tomonidan qat'iy belgilangan bo'lsada, lekin ba'zi hollarda bunga amal qilmaslik yoki mahalliy aholiga shavqatsiz munosabatlarini ko'ramaiz.

Balazuriy asarida keltiradiki Xuroson vorisi etib tayinlangan Yazid ibn al-Muhallab Xorazmga yurishida ko'plab asrlarni qo'lga kiritdi. Uning askarlari asirlarning kiyimlarini yechib olib o'zlari kiyib oldilar asirlar esa qattiq sovuqda hammalari halok bo'ldilar. Bu bilan arablarning mahalliy aholiga nisbatan ba'zan yomon munosabatda bo'lganliklarini bilishimiz mumkin. Yana shunday holatlardan Xuroson noibi Qutayba ibn Muslim milodiy 709-yilda Boykandga hujum qilib ularni qamal qildi. Ular sulh tuzishni so'radilar lekin Qutayba shaharni kuch bilan egalladi. Qutayba keyin Buxoroga yurish qildi. Buxoroliklar shaharga berkindilar Qutayba dedi: Mening bir o'zimga shaharga kirishga imkon beringlar, men unda faqat ikki rakat namoz o'qiyman. Buxoroliklar uning shaharga kirishga imkon berdilar. Qutaybaning darvoza yonida pistirmada turgan edilar. Ular davozaga hujim qilib soqchilarni o'ldirib shaharga kirdilar. Qutayba u yerda katta boyliklarni qo'lga kiritdi va uning aholisiga nisbatan o'z so'ziga xiyonat qildi. Yana shunday holatlardan biri Xuroson noibi etib tayinlangan Muslim ibn Said Afshinga qarshi yurish qilib ular bilan 6 ming bosh qul evaziga sulh tuzdi [2.b.5].

Shu o'rinda bir narsani unutmaslik kerakki, Balazuriy va boshqa tarixchilarning asarlarini o'rgangan holda arablarning harbiy yurishlariga faqat bir tomonlama qarash notog'ri. Bu yurishlarni biz tomomila

bosqinchilik yoki islomni yoyish uchun harakatlar deya olmaymiz. Arablarning yurishlarini bosqinchilik harakatlari desak tarixiy manbalarda xususan Futuh al-buldan asarida ham yurishlarning katta qismi islomiy qoidalar asosida olib borilgan, lekin aynan shu manbalarda bosqinchilik holatlari, ba'zi o'rinlarda mahalliy aholiga nisbatan shavqatsizlik holatlarini ham inkor eta olmaymiz.

Futuh al-buldan asari arablarning harbiy yurishlari haqidagi dastlabki asar bo'lganligi uchun manbaviy ahamiyati yuqori. Yuqorida biz asarning ba'zi qisimlariga to'xtalib o'tdik. Bu asar arablar davri haqida keyingi davr tatqiqotchilari uchun asosiy manba vazifasini bajarib bergan. Misol uchun X asrda yashagan al-Masudiy bu asardan keng foydalanib shunday deydiki: "Men mamlakatlarning fath etilishi haqida yozilgan bundan yaxshi kitobni bilmayman" deb aytgan. Asarda yurishlarini uyushtirilgan mamlakatlarning madaniyatida, dini, ijtimoiy-iqtisodiy holati, arablarning boshqaruv tizimi, xiroj yig'imi va boshqa masalalar haqida ma'lumot berilgan. Asarning bir nechta nusxalari bo'lib, dastlabki matn 1866-yilda Gollandiyaning Leydon shahrida M.de Guye tomonidan nashir etilgan. Asar bir qancha tillarga ham tarjima qilingan.

O'rta Osiyo tarixiga oid yana bir muhim manbalardan biri bu "Buxoro tarixi" asari bo'lib, uni Buxoroning Narshayx qishlog'da tug'ilgan Abu Bakr Muhammad ibn Jafar an-Narshaxiy yozgan. Asar arab tilida 943–944-yillarda yozilgan. Asar muallifining shaxsiy hayoti haqida deyarli ma'lumotlar saqlanmagan faqat uning to'liq ismi va 899-yida tug'ilib 959-yilda vafot etgani haqida ma'lumotlarni Somoniyning "Kitob ul-ansob" asarida uchratishimiz mumkin. Asarning arab tilida yozilgan asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan yoxud hali hanuz topilmagan. Bizgacha uning tarjimalari yetib kelgan bo'lib uni dastlab Quva shahrida tug'ilgan Abu Nasr ibn Muhammad ibn Nasr al-Quvaviy arab tilidan fors-tojik tiliga tarjima qilgan. U asardagi keraksiz deb hisoblagan ba'zi qisimlarini tarjimaga kiritmagan. Bundan biroz vaqt o'tgandan keyin asar yana taxrirga uchragan. Muhammad ibn Zufar tomonidan 1178–1179-yillarda fors-tojik tilidagi tarjima ikkinch martda qisqartirib yozilgan. Asardagi voqealar 1220-yilga qadar davom etgan bundan ko'rinib turibdiki asar Abu Nasr Ahmad va Muhammad ibn Jafardan keyin ham noma'lum shaxslar tomonidan asarga ba'zi qo'shimchalar kiritilgan [2]. Asarni birinchi bo'lib tarjima qilgan Abu Nasr Ahmad bir qancha muhim ma'lumotlarni kiritgan, o'z davridan oldingi ma'lumotlarni kiritishda boshqa manbalardan foydalangan. Shunday manbalardan biri Muhammad Nishopuriyning "Xazoyin ul-ulum" nomli asardir. Bu asarning saqlanib qolganligi haligacha noma'lum Ammo "Buxoro tarixi" dagi keltirilgan ma'lumotlardan bilib olishimiz mumkinki

"Xazoyin ul-ulum" muhim tarixiy manba bo'lgani ko'rsatadi [2.39-b] "Buxoro tarixi" asari Buxoroning VIII–XII asrlardagi tarixini o'rganishdagi asosiy manba shuning uchun ham asar O'rta Osiyo tarixnavisligini boshlab bergan ilk asar hisoblanadi. "Buxoro tarixi" asari bir nechta boblarga bo'lingan quyida mana shu boblardan ba'zilariga to'xtalib o'tamiz.

Buxoroning turli nomlari bayonida Buxoroning bir nechta nomlari keltirilgan. Bulardan arab tilida "Madinat us-sufriya", ya'ni Mis shahar" degan ma'noni anglatadi. Arab tilida kelgan nomlardan yana biri "Madinat ut-tujjor" ya'ni "Savdogarlar shahri" deb keltirilgan va bular ichida Buxoro degan nom barcha nomlardan mashhurroq hisoblangan. Buxoro shahrining devor bilan o'ralishi haqida asarda shaharning uch marta devor bilan o'ralgani keltirilgan. Bulardan birinchi bor Ahmad ibn Xoliddin davrida 849–850-yillarda qurilgan va o'zaro urushlar natijasida buzilib ketgan, ikkinchi marta esa Masud Qilich Tamg'ochxon davrida 1164–1165-yillarda qurilgan. Uchunchisi esa Xorazmshoh Muhammad ibn Takash hukmronligi davrida 1207-yilda qurilgan ammo bu ham urushlar natijasida vayron bo'lgan.

Buxoro fath etilishining boshlanishi. Buxoroga arablar tomonidan dastlabki yurishlarni Xuroson noibi etib tayinlangan Ubaydullox ibn Ziyod boshlab bergan. Undan keyin Said ibn Usmon Xuroson noibi etib tayinlangan. U Buxoroga yurishlarini davom ettirib, har safar yurushlari sulh bilan yakunlangan. Ammo arablar ketgandan keyin mahalliy aholi sulhga amal qilmay qo'yishgan. Bu holatlar Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi etib tayinlangandan keyin ham takrorlangan. Qutayba Buxoroga to'rt marta yurish uyushtirgan. Uning ham har bir yurishi sulh bilan yakunlangan. Dastlabki uchta yurishning barchasida Qutayba mahalliy aholiga islom dinini qabul qildirgan. Lekin barchasida arablar qaytib ketgandan keyin yana o'zlaring eski dinlariga qaytib olganlar. To'rtinchi yurishda ham aholiga islom dinini qabul qilishga majbur qilishgan. Mahalliy aholing butxonasi o'rnida masjid barpo etildi. Qutaybaning sayyi-harakatlari natijasida Buxoro aholisi orasida asta-sekin islom dini yoyila boshladi.

Asar arablar hokimiyati asta-sekin O'rta Osiyoda o'rnatilgandan keyingi voqealar, arablar hokimiyatidan keyingi mintaqadagi vaziyat haqida ham so'z yuritiladi. Xususan Somoniylar va ularning nasabi haqida ham so'z boradi, shuningdek ularning siyosiy maydonga ko'tarilishdagi kurashlar ham aks etgan. Somoniylar hukmronligining boshlanishi, ularning Buxoroga kirib kelishi, Ismoil Somoniyning hukmronligining tortib Somoniylar hokimiyatining qulashiga qadar bo'lgan voqealar asarda aks etgan. Undan keyingi voqealar haqidagi ma'lumotlarni asarni tarjima qilgan

Abu Nasr Ahmad va Muhammad ibn Zufarlar tomonidan kiritigan. Xulosa qilib aytganda "Buxoro tarixi" asari O'rta Osiyo tarixini o'rganish uchun muhim manba hisoblanib hozirgi davr tatqiqotchilari ham keng foydalanib kelmoqdalar.

O'rta Osiyoning tarixini o'rganishda muhim manbalar hisoblangan "Futuh al-buldan" va "Buxoro tarixi" asarlarining ba'zi qisimlariga yuqorida to'xtalib o'tdik. Asarlar o'zining aniqligi va voqealarning izchil bayoni, tarixiy haqqoniyligi jihatdan boshqa manbalardan ajralib turadi. Bu ikki asarning yana bir boshqa manbalardan farqli tarafi ikkala asar mualliflarida ham bir jihat borki ular birinchilar qatorida turadi. Ya'ni "Futuh al-buldan" asari arablarning fath yurishlarini o'zida aks ettirgan dastlabki asar hisoblansa, "Buxoro tarixi" asari esa O'rta Osiyo tarixnavisligini boshlab bergan birinchi asardir. Shu jihatdan ular bir biriga o'xshashdir. Asarlar nafaqat mahalliy balki yevropalik tarixchilar nigohida ham ahamiyati yuqori hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Abul-l-Abos Ahmad ibn Yahyo al-Balazuriy "Futuh al-buldan" (Xurosonning fath etilishi). Toshkent, 2017.
2. Abu Bakr Muhammad Ibn Jafar an-Narshaxiy "Buxoro tarixi" "Fan" nashiryoti. Toshkent, 1996.